

Владислав Пархоменко, Костянтин Ячменіхін

●

КАВКАЗЬКА ВІЙНА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено огляд російської історіографічної спадщини сучасного періоду з різних аспектів Кавказької війни (1817–1864). Проаналізовано напрацювання російських істориків, що дозволило виявити, як різні концепції та підходи впливали на вивчення цієї проблеми.

Ключові слова: *Кавказька війна, історіографія, національні школи, методологія, імперіологія, етнологія війни, Кавказький «фронтір», концепція «контактних зон».*

Активна зовнішня політика Російської імперії на початку ХІХ ст. сприяла утвердженню її як гегемона у міжнародних відносинах свого макрорегіону. Це призвело до входження в її склад Картлі-Кахетинського царства (1801–1810 рр.) та низки Закавказьких ханств (1805–1813 рр.). Тим не менш, між новоприєднаними територіями та старим кордоном Російської імперії розташовувалися землі горців, які присягнули на вірність російському престолу, однак, де-факто, зберігали повну незалежність. Чимало гірських народів північних районів Головного Кавказького хребта почали здійснювати запеклий опір посиленню впливу Росії. Актами непокорі стали як постійні набіги, так і збройні повстання. Зрештою, це призвело до початку активних військових дій в означеному регіоні, що отримали узагальнюючу назву «Кавказька війна». Вивчення цього неоднозначного явища розпочалося ще безпосередніми учасниками, проте до нашого часу серед фахівців ведуться дискусії стосовно оцінки та значення подій на Кавказі впродовж 1817–1864 рр.

Військові дії проходили у важкому регіоні з доволі особливими релігійними, етнічними та культурними традиціями. Це ставило перед вивченням Кавказької війни певні виклики з огляду на те, що конфлікт може оцінюватися з кардинально протилежних точок зору. Сучасна російська історіографія даної проблеми отримала новий імпульс до перегляду усталених позицій. Були сформовані нові історіографічні школи, відбулася відмова від багатьох догматів попередників, зрештою, світ побачила значна кількість праць з уведенням до наукового обігу нових джерел, а тому не дивно, що у наш час постала потреба підбиття підсумків досліджень сучасних історіографів.

Сьогодні перед російським кавказознавством стоїть завдання не поглиблення міжцивілізаційних розломів, а їхнє подолання. Тільки прагнення до пізнання і поваги інших народів, на думку видатного сучасного кавказознавця В. В. Дегоєва, «дає боязку надію, що на Кавказі війни національних історій поступово згаснуть і вже, у всякому разі, не переростуть у війни національних армій» [16, с. 17]. Протистояння версій про жорстку колоніальну політику царської Росії та про провокуючу роль дикого розбійницького світу горців, від якого Росія змушена була оборонятися,

---

© Пархоменко Владислав Олегович — студент магістратури Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

© Ячменіхін Костянтин Михайлович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

призводить лише до накопичення стандартного набору аргументів без всякого руху вперед. Тому заслуговують на увагу концептуальні зусилля останніх десятиліть, часто вже не помітні на тлі триваючої війни історіографій, але які мають позитивний заряд, здатний допомогти в подоланні історіографічних тупиків. У цих концепціях Кавказька війна розглядається не як поле класичного збройного зіткнення, а як простір складної і багато в чому плідної взаємодії людей, які представляють різні культури, ідеї, традиції та навички [16, с. 30].

Можливий вихід з історіографічного тупика вбачається нам у широкому застосуванні антропологічних підходів до явища Кавказької війни, що демонструються в останні десятиліття серед дослідників, у тому числі в розвитку такого дослідницького напрямку, як етнографія війни. Як зазначає Н. І. Бондар, це багатокомпонентна предметна галузь, яка «включає в себе не тільки етнічний склад воюючих сторін, але і всі блоки та компоненти культури, як традиційні, так і інноваційні», що демонструють етнокультурну своєрідність [5]. В аспекті матеріальної культури цей напрямок може бути представлено вивченням роду військових занять, адаптації до військово-побутової повсякденності (житло, одяг і озброєння, система харчування та інше); в аспекті соціонормативної культури – дослідженням взаємодій і протиріч між звичаями та «законами військового часу»; в духовній культурі – дослідженнями лексики, фольклорних форм, світоглядних уявлень про війну, що формуються як на основі традиційних пластів, так й інноваційних текстів. Дещо раніше В. А. Тішков спробував визначити предметні області етнографії війни як «неповторну за своїм рецептом культуру виживання, яка вбирає в себе багато елементів економіки, психології та політики, мобілізовані соціально-культурні інститути і щоденні новації» [40, с. 357], «одну з форм життя в її вкрай суперечливих і драматичних проявах»: бій, полон, перемоги, пісні, чутки та інше [40, с. 356], «важко вловимий, але реально існуючий зв'язок між світом життя і світом смерті, коли феномен насильства, безперечно, демонструє свою приналежність до сфери життєвих проявів» [40, с. 356], образи ворога [40, с. 358], релігію на війні, етнографію заручництва та інше.

Перші ґрунтовні спроби формування нового погляду на проблему належать досвідченим авторам. Я. А. Гордін, відомий фахівець в області декабристознавства, у своїй книзі «Кавказ. Земля і кров. Россия в Кавказской войне XIX века» [12] дослідив як формування, так і «матеріалізацію» імперської ідеї. У дореволюційній історіографії сама ця ідея аналізу не піддавалася, оскільки приймалася апріорно. У радянській літературі ж мотивація дій «верхів» не була предметом спеціальних досліджень уже з інших причин. У кращому випадку висловлювання ідеологів імперської ідеї трактувалися як маскування колоніальних інтересів, як виправдання експлуатації горян і придушення їхнього національно-визвольного руху. Я. А. Гордін показує, як осмислювали події на Кавказі декабристи – П. І. Пестель, М. С. Лунін, А. Є. Розен, а також М. О. Добролюбов і О. С. Грибоєдов. Важливим і обґрунтованим виглядає його теза про те, що спочатку для Петербурга «Кавказ був важливою обставиною, важкою перешкодою у русі, спрямованою повз нього» [12, с. 43].

2004 р. побачила світ монографія М. М. Блієва «Россия и горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации», де прихильність дослідника щодо питання про колоніальну природу політики Росії і визвольний характер руху горців названа перешкодою на шляху до нових підходів у вивченні Кавказької війни [3, с. 1]. Автор запропонував змістити напрям дослідження на зв'язок бойових дій з процесами, що відбувалися всередині гірського соціуму. Перш за все М. М. Блієв приділив значну увагу «сюжетній реконструкції» війни, оскільки для російської наукової літератури дійсно характерною була «подієва розірваність» – тобто висвітлення окремих історичних подій без дотримання логічної послідовності викладу зв'язків між ними, що, безсумнівно, ускладнювало сприйняття.

Межі дослідження в рамках однієї статті не дозволяють широко розгорнути полеміку щодо окремих питань, хоча їх при читанні книги М. М. Блієва виникає чимало. Так, надаючи характеристику дії Шаміля у 1835–1836 рр., автор залишає поза увагою ту обставину, що після війни з Персією 1804–1813 рр. Дагестан вважався територією

Росії. Тому всі жителі цього краю, що не виступали зі зброєю в руках проти російського уряду, знаходилися під захистом корони. Шаміль же для розповсюдження своїх ідей не міг обмежуватися тільки засобами переконання. Відповідно, неминучі в такій ситуації насильницькі дії з його боку, спрямовані виключно на співвітчизників, не могли не викликати жорсткої протидії з боку російського командування. Хоча б через цю причину мирне співіснування імамату і Росії було неможливе. Однак, за всіх суперечностей багатьох положень монографії М. М. Блієва, вона є значним кроком на шляху вивчення процесу входження Кавказу до складу Російської імперії. Монографія – вдалий приклад відступу від європоцентризму, на основі якого склалися й імперські, і, як не дивно, «марксистсько-ленінські», і «пострадянсько-націоналістичні» конструкції вивчення Кавказької війни. Представників усіх перерахованих напрямів історіографії об'єднувала теза, згідно з якою активною стороною в конфлікті була Російська імперія, а горці лише реагували на її агресію. М. М. Блієв, не залишаючи поза увагою фактор імперської експансії, зазначає, що формування імамату Шаміля було самостійним соціокультурним процесом.

У навчальному посібнику «Северный Кавказ в составе Российской империи», авторами якого є Д. Ю. Арапов, І. Л. Бабич та інші, є окремий розділ, автори – В. О. Бобровніков та В. Х. Кажаров під назвою «Кавказская война в судьбах региона и Российской империи» [38]. Крім того, в інших розділах цієї книжки є чимало сюжетів, так чи інакше пов'язаних з цим історичним феноменом під узагальнюючою назвою «Кавказька війна».

Дещо ускладнює розуміння тексту схильність авторів до традиційних та географічних меж війни. При цьому спроби розсунути ці рамки пов'язуються виключно з політичними спекуляціями – намаганнями запропонувати всю історію взаємовідносин Росії та Кавказу як один конфлікт, що не припиняється й до нашого часу. Погляд на можливе некоректне використання наукових суперечок у пропаганді, в ідеологічних та політичних конструктах вихолощує академічну полеміку. Те, що сьогодні прийнятні називати Кавказькою війною, являло собою суміш різноспланованих та різночасових конфліктів. Поміщення війни у традиційні межі – 1817–1864 рр. – це наслідок дивовижного сплаву тез дореволюційної імперської та радянської історіографії. Ці межі допомагали втиснути приєднання Кавказу та Закавказзя до Росії в «антифеодально-антиколоніальну» парадигму, посунути концепцію «добровільного входження народів до складу Росії», пояснити, чому війна тривала значний проміжок часу [24]. На нашу думку, варто прислухатися до позиції В. В. Лапіна, що Кавказька війна почалася з Персидським походом Петра I (1722–1723), а закінчилася повстанням 1877–1878 рр. у Чечні та Дагестані. Елементарне перерахування військових зіткнень в регіоні демонструє всю штучність обмежень війни часом від О. П. Єрмолова до О. І. Барятинського. Не менш важливим виявляється той факт, що сам характер воєнних дій та мотивація їх учасників не змінилися за півтора століття. Схильність авторів до підтримки традиційної хронології залишається недоторканою, хоча, наприклад, щодо опису руху шейха Мансура (1785) вважається, що «навколо нього збирались незадоволені російським засиллям чеченці, дагестанці та кабардинці» [38, с. 97]. Формування багатотисячного ополчення з різноманітних гірських народів ставить під сумнів традиційну нижню хронологічну межу війни.

Безсумнівно, новим для російської історіографії виявилось сформульоване в згаданому посібнику уявлення про Кавказький «фронтір» як особливої області контактів російського та місцевого населення, де відбувалися складні етнополітичні та соціокультурні процеси. Авторі обґрунтовано підходили до перспективності теорії фронтіра для вирішення багатьох питань історії Північного Кавказу [38, с. 55–57].

Хоч у шкільних підручниках педагогічна складова вагоміша наукової, вилучення їх із загального історіографічного комплексу виявляється недоцільним. Характерна для цього жанру лаконічність викладу передбачає чіткі формулювання та концентрацію уваги на ключових сюжетах. Практично у всіх сучасних підручниках з історії Росії XIX ст. приділена увага Кавказькій війні [10; 20; 33], яка представлена в традиційних хронологічних межах (1816–1864). Тільки П. М. Зирянов вважав за потрібне відмі-

тити умовність датування [20, с. 82]. При цьому про військові зіткнення часів до та після окреслених часових меж не згадується. Відмова від «антиколоніально-антифеодальної» схеми не призвела до «оновлення» картини глибоких внутрішньокавказьких протиріч. У книзі П. М. Зирянова «История России XIX век» указано, що на стороні Російської імперії воювали осетинські та кабардинські ополчення, хоча в міліціях, як свідчать джерела, служили представники всіх народів цього краю [20, с. 82]. Дивовижною життєздатністю тези про економічне коріння значних конфліктів (що характерно для російської історіографії у цілому) можна пояснити твердження О. А. Данилова та Л. Г. Косуліної, що Кавказька війна у більшості своїй була спровокована аграрною колонізацією [13, с. 94; 20, с. 80]. Військово-стратегічному фактору та внутрішній логіці конфлікту не знайшлося місця на сторінках підручника.

У підручниках наявні неточності, ймовірно, пов'язані з необхідністю уникати складних конструкцій, доцільних у науковій монографії, але неприйнятних у книзі, що призначена для школярів. О. А. Данилова та Л. Г. Косуліна стверджують, що Єрмолов «запропонував виселяти місцеве населення з рівнин у гори» [13, с. 93]. Насправді ж горці самі йшли у важкодоступні райони, а командування, навпаки, намагалося витіснити їх з цих «природних фортець» у місця, де могла без проблем діяти регулярна армія. Фраза «Передова російська інтелігенція зі співчуттям ставилася до боротьби горців за свободу» [10] – данина тезі, що побутувала в історіографії 1930–1970 рр. про «дві Росії», одна з яких несла народам імперії пригнічення, а інша (передова) – співчувала їм та сприяла їхньому культурному розвитку. Насправді російське суспільство XIX ст. було солідарне з урядом щодо Кавказу [12]. Наявність «залишкових явищ» радянської історіографії не може завадити визнанню значного прогресу в дослідженні проблеми. У підручниках простежується рішучий відхід від схеми, характерної для радянської історіографії, де у різних пропорціях незмінно перемішувались «національно-визвольна» та «антифеодальна» складові конфлікту.

Досить перспективною виявляється теорія «контактних зон», що активно розробляється як на зарубіжному, так і на російському історичному матеріалі. У російській історіографії концепція «контактних зон» активно розроблялася медієвістами (В. Д. Королюк, Є. О. Мельникова). У сучасному історичному кавказознавстві її прихильниками є Л. С. Гагагова [11], В. В. Черноус [44], Д. І. Олейніков [31], вони закликають подолати обмеженість самостійного розвитку цієї концепції та інтегрувати її підходи з концептом фронтира околиць російської держави Т. П. Хлинїна, Є. Ф. Глечики і А. Т. Урушадзе [43, с. 9]. Звісно ж, що концепція «контактних зон» далеко не вичерпала своїх можливостей у вивченні антропології та історії Кавказької війни. Подолавши прямолінійний розгляд конфлікту як збройне протистояння «всієї» Російської імперії з «усіма» горцями, цей науковий напрям воліє говорити не про жорсткий бар'єр, що розділяв царську Росію і кавказькі народи в 1820–60-ті рр., а про зустріч культур на тлі цивілізаційного розлому [31, с. 230]. За такого підходу дослідницький акцент робиться не на суперництво, а на взаємодію в рамках «контактної зони». У реаліях Кавказької війни подібні «контактні зони» відображають не тільки трагічну подвійність світосприйняття людей, що опинилися відразу в двох несхожих культурах, але й виступають сполучною ланкою у спілкуванні російського та кавказького світів, поступово перетворюючи розлом цивілізацій в спільний простір.

Концепція «контактних зон» багато в чому зближується з прийнятною для сучасних кавказознавців теорією «фронтиру». Щоправда, вантаж ідеологічного впливу на історичне кавказознавство тут продовжує позначатися настільки, що в деяких випадках «фронт» обіцяє перерости в історіографічний «фронт», оскільки для одних «фронт» постає своєрідною шпариною, покликаною обґрунтувати переважно конфронтаційний характер формування російського Північного Кавказу, іншим же дозволяє осмислити механізми історично зумовленої інтеграції [35, с. 7]. Остання позиція представлена в сучасному кавказознавстві школою В. Б. Виноградова, яка відстоює концепцію «російськості» як парадигму північнокавказької історико-культурної єдності в складі Росії. Концепція «російськості», на думку її авторів, передбачає осмислення механізму входження Кавказу в етнокультурний простір Росії як

глобальну зумовленість, як взаємне тяжіння в усіх сферах історичного буття [9, с. 6]. Дослідницькими зусиллями В. Б. Виноградова, С. Л. Дударева, М. М. Великої, Ю. Ю. Кличнікова, Б. В. Виноградова та ін. концепція була творчо застосована до вивчення російсько-чеченських відносин, до західнокавказького матеріалу, минулого північнокавказького козацтва, входження Кавказу до складу Росії в цілому, конкретних персоналій, історико-культурних, літературних, наукових реалій регіону та інших питань у дослідженнях Кавказької війни [6–8; 21; 32; 39].

На сьогоднішній день зустрічаються найрізноманітніші оцінки концепції «російськості», зокрема радикальні, що вмотивовані почуттям неприязні, погано прихованою заздрістю та войовничому екстремізму [1]. Не з усіма підходами розробників цієї концепції стосовно історії Кавказької війни можна однозначно погодитися – це занадто багатогранна, неоднозначна та неосяжна проблема з різнорідними явищами, які досить складно вбудувати в чітку концептуальну схему. Однак видається цілком справедливим визначення, дане ногайським ученим Р. Х. Керейтовим та адигейською дослідницею С. Д. Шаовою, науково-педагогічному потенціалу колективу «Школи дружби народів» (Грозненсько-армавірська школа) [45]. І дійсно, сама постановка гострих проблем сучасного кавказознавства, ціла палітра запропонованих варіантів рішення, свіжих ідей та оцінок, виховання і пошук талановитих, інтернаціональних кадрів кавказознавців – безсумнівна заслуга Грозненсько-армавірської школи, натхненної парадигмою «російськості». Тому її позитивний потенціал також необхідно задіяти в сучасних дослідженнях.

Вельми перспективним щодо історії військового протистояння на Кавказі виступає напрямок, що мав назву імперіології. Імперіологічні дослідження дають наочні приклади інтеграційного впливу імперського ядра на національну периферію. Вивчення арсеналу стратегічних засобів Російської імперії по залученню до її орбіти різних національних та станових елементів на конкретних фамільних і сімейних хроніках дозволяє краще зрозуміти феноменологію російської та кавказької еліти, складний світ ідентичностей в просторі Північного Кавказу [28; 29; 30]. У сучасній західній історіографії Російська імперія також нерідко оцінюється як фактор миру, процвітання і глобального обміну ідеями; імперіям взагалі виявляється властиве почуття відповідальності за проживаючі на імперській території народи в набагато більшому ступені, ніж демократичним колоніальним державам Європи [14, с. 124].

У пострадянській історіографії у цілому продовжують переважати підходи пізньої радянської школи: Кавказька війна постає як різновид національно-визвольного руху, дореволюційне суспільство зображається перехідним від феодалізму до капіталізму, а російське завоювання та реформи – як головний поштовх до такого переходу [38, с. 324]. Ця характеристика нинішнього стану вивчення Кавказької війни та кавказознавства у цілому не здається повністю справедливою. Значну стурбованість викликає головна «родима пляма» ще радянської історіографії: претензії декотрих авторів на «єдино правильну» точку зору та неминучо супроводжуюча такі претензії некоректна критика незгідних з нею. Це і є «домінуючий підхід» радянської школи в гіршому розумінні цього поняття. Маємо надію, що він стане фактом минулого.

Різноманіття концептуальних підходів і гостра дискусійність проблематики Кавказької війни пояснюється тим, що вона являла собою складний, багатовимірний історичний феномен. Його цілісна інтерпретація в будь-якій окремій площині – історії міжнародних відносин, геополітики, соціальної історії народів Північного Кавказу, політичної історії Росії тощо – неможлива. Значення Кавказької війни для російського соціуму, для сьогодення та майбутнього Росії разом з народами Північного Кавказу можна визначити, тільки розглядаючи її на тлі всього тривалого історичного циклу російсько-кавказьких відносин від їхніх витоків до сьогоднішнього дня. У цьому випадку з'ясувалось, що різні підходи до осмислення Кавказької війни не стільки спростовують, скільки доповнюють один одного.

Осмислення особливостей сучасного стану історичної науки дозволяє говорити, що в умовах національно-культурної трансформації російського суспільства чітко позначилися прояви етнонаціональної свідомості в історичних дослідженнях, які призвели до відчутного посилення етноцентризму як дослідницького підходу.

З одного боку, в офіційній ідеології та історіографії національна російська й імперська думка чітко об'єднуються в єдине ціле, яке при проведенні державницької лінії прагне до відтворення позитивного образу самодержавства. Опора на великоруську державну ідею призводить до того, що російська історія розкривається як переважно історія російської національної держави. З іншого боку, протягом останніх десятиліть характерною рисою регіональної, наприклад північнокавказької, історіографії при висвітленні гострих тем (завоювання, підпорядкування, включення народів до складу Російської імперії, народно-визвольні рухи, особливості проведення національної політики в новітній час) виступає дослідницький підхід, який доволі толерантно інтерпретує ключові моменти своєї етнічної національної історії. У даному випадку північнокавказькі історичні, як й історичні наукових центрів Росії, будучи, по суті, носіями етнокультурних соціокодів, формують та реалізують ідею «своєї історії».

Об'єктивна картина поточної історіографічної ситуації дозволяє в певних випадках ставити питання про протистояння позицій регіональних національних істориків та істориків російського центру. Історіографія Кавказької війни виступає наочним прикладом гострої культурно-політичної боротьби, яка містить непримиренні точки зору. Останні небезпечні тим, що призводять до появи позиції «своє / чуже».

Указані нами поточні вади сучасної історіографії Кавказької війни, такі як: розгляд за принципом «європейського» військового конфлікту, недостатня увага компаративізму, залишки впливу підходів пізньої радянської школи, – все ж нівелюються здобутками нових концепцій, таких як концепція «контактних зон» чи «фронтиру». Адаже окреслені концепції продовжують активно розвиватись та знаходити підтримку не тільки у російській історіографії вказаної проблеми, але і за кордоном.

Здобутки сучасної російської історіографії не закрили проблему Кавказької війни, а змогли виключно окреслити шлях до цієї мети. Такі обставини не дарма зумовили конкретну потребу в детальному описі результатів досліджень сучасних історіографів. Зрештою, це повинно посприяти спрощенню завдання прийдешнім поколінням професійних істориків щодо аналізу стану вивчення проблеми Кавказької війни на початку ХХІ ст.

1. Баудинов И. Кавказоведческая школа академика В. Б. Виноградова, история народов Северного Кавказа [Электронный ресурс] / И. Баудинов. – Режим доступа до статті: <http://ran55.livejournal.com/2781.html>.

2. Блиев М. М. Кавказская война: социальные истоки, сущность / М. М. Блиев // История СССР. – 1983. – № 2. – С. 54–76.

3. Блиев М. М. Россия и горцы Большого Кавказа на пути к цивилизации / М. М. Блиев. – М., 2004. – 878 с.

4. Бобровников В. О. Мусульмане Северного Кавказа. Обычай. Право. Насилие / В. О. Бобровников. – М., 2002. – 368 с.

5. Бондарь Н. И. «Недосмотренный сон, недожитая жизнь» (К этнографии войны) / Н. И. Бондарь // Российское общество и войны XX века: материалы Всероссийской науч.-практ. конф., посвященной 100-летию начала Русско-японской и 90-летию Первой мировой войны. – Краснодар, 2004. – С. 147–154.

6. Виноградов Б. В. и др. Российская власть и горский традиционный уклад: очерки взаимодействия в конце XVIII – начала ХХІ века / Б. В. Виноградов, В. Б. Виноградов, Ю. Ю. Клычников. – Славянск-на-Кубани, 2012. – 224 с.

7. Виноградов Б. В. Интегративные проекты и дезинтегрирующие факторы в российско-северокавказских взаимоотношениях конца XVIII – начала XIX в. / Б. В. Виноградов. – Славянск-на-Кубани, 2009. – 138 с.

8. Виноградов В. Б. Россия и Северный Кавказ: история в зеркале художественной литературы / В. Б. Виноградов. – Армавир, 2003. – 120 с.

9. Виноградов В. Б. Российский Северный Кавказ: факты, события, люди. Книга регионоведческих статей, очерков и зарисовок / [под ред. С. Л. Дударева]. – М.: Армавир, 2006. – 160 с.

10. Волобуев О. и др. Россия и мир / О. Волобуев. – М., 2006. – 400 с.
11. Гагагова Л. С. Контактные зоны в истории Восточной Европы / Л. С. Гагагова. – М., 1998. – 126 с.
12. Гордин Я. А. Кавказ. Земля и кров. Россия в Кавказской войне XIX века / Я. А. Гордин. – СПб, 2000. – 465 с.
13. Данилов А. А., Косулина Л. Г. История государства и народов России. XIX век / А. А. Данилов, Л. Г. Косулина. – М., 2002. – 256 с.
14. Дегоев В. В. Введение в политическую историю Северного Кавказа (XVI век – 1917 год): учебное пособие / В. В. Дегоев. – М., 2009. – 128 с.
15. Дегоев В. В. Проблема Кавказской войны XIX в.: историографические итоги / В. В. Дегоев // Сборник русского исторического общества – № 2 (150). – М., 2000. – С. 225–250.
16. Дегоев В. В. Социально-политические вызовы XXI века и пути развития российского кавказоведения / В. В. Дегоев // Кавказ в российской политике: история и современность. Материалы международной науч. конф. МГИМО (У) МИД России 16–17 мая 2006 г. – М., 2007. – С. 17–34.
17. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1–6. / Н. Ф. Дубровин. – СПб., 1871–1888.
18. Зиссерман А. Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский 1815–1879. Т. 1–3. / А. Л. Зиссерман. – М., 1888–1891.
19. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах кавказских с 1800 по 1834 год. Т. 1 / П. Зубов. – СПб., 1835. – 222 с.
20. Зырянов П. Н. История России. XIX век / П. Н. Зырянов. – М., 2002. – 254 с.
21. Клычников Ю. Ю. Российская политика на Северном Кавказе (1827–1840 гг.) / Ю. Ю. Клычников. – Пятигорск, 2002. – 494 с.
22. Ковалевский П. И. Завоевание Кавказа Россией. Исторические очерки / П. И. Ковалевский. – СПб., 1911. – 223 с.
23. Лапин В. В. Армия России в Кавказской войне XVIII–XIX вв. / В. В. Лапин. – СПб., 2008. – 400 с.
24. Лапин В. В. Хронологические рамки Кавказской войны в контексте ее историографии / В. В. Лапин // Вестник Санкт-Петербургского университета : Сер. 2 : История. – 2007. – Вып. 3. – С. 78–89.
25. Ляшенко Л. М. История России. XIX век / Л. М. Ляшенко. – М., 2006. – 240 с.
26. Марзей А. С. Черкесское наездничество – «ЗекІуэ» (Из истории военного быта черкесов в XVIII – первой половине XIX в.) / А. С. Марзей. – М., 2000. – 305 с.
27. Матвеев О. В. «Казачи высказали замечательное добродушие и человеколюбие». К вопросу о последствиях Кавказской войны / О. В. Матвеев // Кавказство России: прошлое и настоящее: сб. науч. ст. Вып. 3. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 44–56.
28. Матвеев О. В. Великий князь Михаил Николаевич на завершающем этапе Кавказской войны / О. В. Матвеев // Былые годы. Черноморский исторический журнал. – 2009. – № 3 (13). – С. 21–29.
29. Матвеев О. В. Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 30–50-е годы XIX века: история повседневности / О. В. Матвеев // Кубанский сб. Т. III (24) / под ред. А. М. Авраменко, Г. В. Кокунько. – Краснодар, 2008. – С. 37–62.
30. Матвеев О. В. Семейная история через призму империологии / О. В. Матвеев // Российско-польский исторический альманах. Вып. V. – Ставрополь, 2011. – С. 19–31.
31. Олейников Д. И. Противоречия культурного билингвизма: особенности психологии русского офицера-горца в период Большой Кавказской войны / Д. И. Олейников // Военно-историческая антропология. Ежегодник. Предмет, задачи, перспективы развития / под ред. Е. С. Сеньянской. – М., 2002. – С. 229–236.
32. Очерки истории Российского Северного Кавказа второй половины XVI – середины XIX века / под ред. В. Б. Виноградова. – Славянск-на-Кубани, 2010. – 203 с.
33. Пашков Б. Г. История России XVIII – XIX века / Б. Г. Пашков. – М., 2002. – 304 с.

34. Потто В. А. Исторический очерк Кавказских войск от их начала до присоединения Грузии / В. А. Потто. – Тифлис, 1899. – 392 с.
35. Приймак Ю. В. Северо-Восточное Причерноморье во внутри- и внешнеполитических процессах формирования южных границ России (конец XVII – первая треть XIX в.) / Ю. В. Приймак. – Армавир, 2011. – 358 с.
36. Пылков О. С. Российская армия в трансформационных процессах на Северном Кавказе (конец XVIII – первая половина XIX в.) / О. С. Пылков. – Армавир, 2011. – 248 с.
37. Салчинкина А. Р. Кавказская война 1817–1864 гг. и психология комбатанства / А. Р. Салчинкина. – Автореф. Дисс...канд.ист.наук. – Краснодар, 2005. – 212 с.
38. Северный Кавказ в составе Российской империи. – М., 2006. – 460 с.
39. Северный Кавказ с древних времен до начала XX столетия (историко-этнографические очерки) / под ред. и с предисловием В. Б. Виноградова. – Пятигорск, 2010. – 318 с.
40. Тишков В. А. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны) / В. А. Тишков. – М., 2001. – 552 с.
41. Ткаченко Д. С., Колосовская Т. А. «Мы на Кавказе воевали не для того, чтобы разбить неприятеля и уйти...». Социокультурная деятельность Кавказской армии (по воспоминаниям и исследованиям современников) / Д. С. Ткаченко, Т. А. Колосовская. – Ставрополь, 2011. – 304 с.
42. Фадеев Р. А. Собрание сочинений. Т. 1. / Р. А. Фадеев. – СПб., 1889. – 636 с.
43. Хлынина Т. П., Кринко Е. Ф., Урушадзе А. Т. Российский Северный Кавказ: исторический опыт управления и формирования границ региона / Т. П. Хлынина, Е. Ф. Кринко, А. Т. Урушадзе. – Ростов-на-Дону, 2012. – 272 с.
44. Черноус В. В. Культурно-цивилизационное взаимодействие на Северном Кавказе: история и некоторые тенденции / В. В. Черноус // История: научные поиски и проблемы. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 25–28.
45. Шаова С. Д., Баисова М. В. Школа дружбы народов / С. Д. Шаова, М. В. Баисова // Кавказоведческая школа В. Б. Виноградова: становление, современность, перспективы (материалы к заседанию «круглого стола» в честь 10-летия педагогической деятельности в Армавирском госпединституте). – Армавир, 2012. – С. 86–87.

В статье осуществлен обзор российского историографического наследия современного периода с разных аспектов Кавказской войны (1817–1864). Проанализированы наработки российских историков, что позволило выявить, как различные концепции и подходы влияли на изучение этой проблемы.

Ключевые слова: *Кавказская война, историография, национальные школы, методология, империология, этнография войны, Кавказский «фронтир», концепция «контактных зон».*

The article presents an overview of the Russian stargrace heritage of the modern period, with various aspects of the Caucasian war (1817-1864). Analyzed the achievements of the Russian historians, that helped to identify how different concepts and approaches have influenced the study of this problem.

Keywords: *Caucasian war, historiography, national school, methodology, imperiology, Ethnography of war, the Caucasian frontier, the concept of «contact zones».*